

A GAZDASÁGI ÉS A POLITIKAI KÖVETELMÉNYEK SZEREPE A RENDSZERVÁLTOZÁSBAN: MAGYARORSZÁG ÉS KELET-NÉMETORSZÁG 1990–1994

A rendszerváltozás két ideáltípusa

A szocialista rendszerek összeomlása Kelet-Közép-Európában 1989–1990-ben mindenkit, az állampolgárokat, a politikusokat és a társadalomtudósokat egyformán teljesen váratlanul érte. Mint Z. Brzezinski, aki talán a leginkább megsejtette, hogy ebben a régióban forradalmi helyzet kezd kialakulni (Brzezinski 1988), a rendszerváltozás után mondta: „A valóság a nyugati győzelemről alkotott legvalószínűtlenebbnek tartott hagyományos elképzelést is annyira felülmúlta, hogy az szinte megdöbbenő” (Brzezinski 1992). Ezért aligha lehet azon csodálkozni, hogy sem a politikusoknak, sem a társadalomtudósoknak nem volt pontos elképzelésük, részletes programjuk arra, hogy a fordulat után mit kell tenni, milyen politikákat fognak bevezetni, és mi lesz a hatásuk.

Rögtön a rendszerváltozás után két egymással többé-kevésbé ellentétes stratégia fogalmazódott meg: 1. A „sokk-terápia” szerint minél gyorsabban meg kell valósítani a magántulajdonon alapuló piacgazdaságra való áttérést, tehát egy csapásra fel kell szabadítani az árakat, le kell építeni a külkereskedelmet korlátozó protekcionista rendszabályokat, tekintet nélkül arra, hogy ennek következtében hány hazai vállalat jut csődbe és mekkora munkanélküliség alakul ki, továbbá minél gyorsabban magántulajdonba kell átadni az állami tulajdonban lévő vállalatokat, végül le kell építeni a „paternalista” szocialista szociálpolitikát, mert az visszatartja a gazdasági élet egyes szereplőit attól, hogy teljesen piacokonform módon viselkedjenek. 2. A „graduális” átmenet stratégiája szerint az azonnali áttérés a legkeményebb piacgazdasági feltételekre olyan életszínvonal-süllyedést okozhat a társadalom jelentős részénél, amely alááshatja nemcsak a piacgazdasági reformoknak és a privatizációnak, hanem a már megvalósított demokratikus politikai intézményrendszernek, sőt magának a rendszerváltozásnak a legitimációját is. Ennek elkerülése végett fokozatosan kell áttérni a piaci viszonyokra, még annak az árán is, hogy a piacgazdaságra való áttéréstől várható gazdasági fejlődés később indul meg. A sokk-terápia hívei szerint ez azzal a veszéllyel jár, hogy a hosszan tartó stagnálás miatt középtávon elvesz a létrehozott új gazdasági és politikai rendszer legitimációja. A graduális terápia hívei szerint viszont a sokk által okozott delegitimáció rövid távon vezethet a piacgazdaság és politikai demokrácia elutasításához. Leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy az első stratégia esetében a gazdasági követelmények, megfontolások játszanak uralkodó szerepet, a másodiknál viszont a politikai szempontok, a politikusoknak az az igénye, hogy saját maguk és politikájuk támogatását a választók körében ne veszítsék el.

Ennek alapján a rendszerváltozásnak két scenárióját fogalmazhatjuk meg: 1. a gazdasági követelmények és 2. a politikai követelmények által vezérelt scenárió:

A gazdasági követelmények és a politikai követelmények által vezérelt scenáriók

A gazdasági követelmények által vezérelt scenárió	A politikai követelmények által vezérelt scenárió
Rövid távon	
Gyors privatizáció, csökkenő foglalkoztatás nagyobb munkanélküliség.	Lassú privatizáció, a magas foglalkoztatást támogató intézkedések.
A bérek és háztartási jövedelmek, csökkennek, kivéve egy kisebbséget, amely gyors sikereket ér el a magánszektorban.	A bérek és háztartási jövedelmek azonos szinten maradnak vagy a termelékenységénél gyorsabban nőnek.
Nő a jövedelemegyenlőtlenség.	A viszonylag nagyfokú jövedelmi egyenlőség fennmarad.
Általános elégedetlenség a csökkenő jövedelem és életszínvonal miatt, borúlátás a jövőt illetően.	Az elégedetlenség a jövedelemmel és életszínvonalal minimális, derűlátás a jövőt illetően.
A kormány támogatása, valamint a piacgazdaság és a demokrácia legitimációja veszélybe kerül.	A kormány támogatása és a rendszer legitimációja fennmarad.
Középtávon	
A gazdaság kompetitív előnyei maximalizálódnak, gazdasági prosperitás, politikai támogatás és a rendszer legitimációja.	A kompetitív előnyök nem maximalizálódnak, a gazdasági prosperitás kevésbé valószínű, a politikai támogatás és a rendszer legitimációja veszélybe kerül.

Hangsúlyoznunk kell, hogy ebben a tanulmányban semmilyen értékítéletet nem kívánunk egyik vagy másik scenárióhoz kapcsolni. Tartózkodunk attól is, hogy az egyes kelet-közép-európai országok tényleges stratégiáját az egyik vagy másik ideáltípus-hoz egyértelműen hozzárendeljük. A valóságban keverednek a két stratégia elemei, és a keveredés aránya az egyes országokban szinte évről évre változik. Attól is őrizkedünk, hogy ezeket a stratégiákat egy-egy társadalomtudós, politikai tanácsadó

vagy politikus nevéhez kössük, már csak azért is, mert az egyes szereplők álláspontjában is nyilvánvaló módosulásokat lehet észrevenni.

Tanulmányunkban a magyarországi és a kelet-németországi háztartás-panel adatfelvételek alapján, más adatfelvételekből származó információkat is felhasználva, megpróbáljuk megvizsgálni, hogy e két korábbi szocialista országban ténylegesen milyen stratégiák érvényesültek és milyen következményeik voltak eddig a lakossági jövedelmekre, a foglalkoztatásra és munkanélküliségre, az állampolgárok elégedettségére és az új gazdasági, társadalmi és politikai rendszer és intézmények legitimációjára nézve.

Adatfelvételek

A magyar–keletnémet összehasonlításra az ad különösen kedvező lehetőséget, hogy mindkét országban sok tekintetben megegyező kérdőívekkel és azonos módszerekkel háztartás-panel adatfelvétel sorozatra került sor a rendszerváltozás óta.

Az a gondolat, hogy a jövedelmek, a foglalkoztatás és az életkörülmények változását panel-felvétellel, vagyis ugyanazon háztartásoknak és személyeknek évről évre ismétlődő megkérdezésével vizsgálják, az Ann Arborban, a Michigani Egyetem mellett működő Institute for Social Researchben született. A panel-felvételek nyilvánvalóan különösen alkalmasak annak a kérdésnek megválaszolására, hogy a szegénység és a jólét, a hátrányos vagy kedvező életkörülmények, a munkanélküliség mennyire tartós vagy átmeneti jelenségek (Duncan 1984). Amerikában 1968 óta folyik ilyen panel-felvétel sorozat.

A panel-módszert fokozatosan más országok kutatói is átvették, közöttük nyugatnémet közgazdászok és szociológusok, akik 1984 óta folytatnak panel-vizsgálatot (Hanefeld 1987; Krupp—Hanefeld 1987; Krupp—Schupp 1987). Ennek alapján jól nyomon lehet követni a jövedelmek dinamikáját az egyéni szinten és ennek alapján jól használható információkat lehet adni a társadalompolitikához (Rendtel—Wagner 1991; Hauser—Hochmuth—Schwarze 1994; Hauser, Ott, Wagner 1994). A nyugatnémet panel mintájában 1984-ben 5921 háztartás és a bennük élő 13 919 felnőtt személy szerepelt.

A nyugatnémet tapasztalatok alapján a német egyesülés után az úgynevezett új vagy keleti szövetségi államokban (a továbbiakban: Kelet-Németország) is megkezdtek egy hasonló panel adatfelvételt. Ennek mintájában 1990 júniusában 2179 háztartás és 4453 felnőtt személy szerepelt. Azóta minden évben újra felkeresték és megkérdezték őket jövedelmeikről, foglalkoztatásukról és egyéb témákról.

Amikor hosszabb tervezés után először az OTKA pénzügyi támogatásával, de a későbbiekben egyre inkább más forrásokat is igénybe véve, 1992-ben sikerült a magyarországi háztartás panel-vizsgálatot megindítani, messzemenően támaszkodtunk a külföldi tapasztalatokra, közülük is elsősorban a kelet-németországi panel-felvétel módszereire. Ebben az a megfontolás vezetett, hogy a Kelet-Németországban

1989-től végbemenő gazdasági és társadalmi változások sok tekintetben hasonlítani fognak a magyarországi változásokhoz, ezért pontos összehasonlításuk különösen érdekes tanulságokkal szolgálhat, és a magyarországi jelenségek felmérésére a Kelet-Németországban bevált kérdések, módszerek várhatóan jól használhatóak lesznek.

Eddig Magyarországon három (1992, 1993, 1994) adatfelvételre került sor (mindig áprilisban). A mintába került háztartásokat véletlenszerűen választottuk ki, de — a költségek mérsékelése érdekében — területileg erősen koncentráltan. 1992-ben 2059 háztartásról, a bennük élő 4542 felnőttől (pontosabban 16 éves és idősebb személyről) töltötték ki kérdőívet. A panel-felvételek sajátosságából következően a minta évről évre kissé változik: egyrészt vannak háztartások, amelyeket nem sikerül megtalálni, illetve amelyek megtagadják a válaszadást; másrészt az eredeti minta tagjai közül néhányan meghalnak (esetleg külföldre vándorolnak), viszont gyermekek születnek „bele” a mintaháztartásokba; végül a 16. életév betöltével korábban külön kérdőívről nem kérdezett háztartástagok azok közé kerülnek, akikről egyéni kérdőívet töltenek ki. 1994-ben így 1814 háztartásról, a bennük élő 4028 felnőttől készült kérdőív. A megkérdezett háztartások összes népessége (a 16 évesnél fiatalabb gyermekeket is beszámítva) 1992-ben 5770, 1994-ben 5182 volt (Sik—Tóth 1992; 1993; Tóth 1994).

Ebben a tanulmányban a magyarországi és kelet-németországi átalakulások összehasonlítására elsősorban az 1992. évi panel-felvételek adatait használjuk fel, az időbeli tendenciák érzékeltetésére némelykor a többi felvétel eredményeire is hivatkozunk. Hasonlóképpen — a korábban szocialista berendezkedésű országok és „rég” piacgazdaságok és demokráciák közötti különbségek érzékeltetésére — az azonos kérdésekre Nyugat-Németországban adott válaszokat is felhasználjuk.

A gazdasági, társadalmi, demográfiai és politikai keretfelvételek

Noha Magyarország és Kelet-Németország egyaránt a „szocialista táborba” tartoztak, viszonyaik sok tekintetben lényegesen eltértek. Mindekeleőtt Kelet-Németországban a gazdaság fejlettsége — és ennek következtében — az átlagos jövedelem színvonala lényegesen magasabb volt. Ugyanakkor Magyarországon 1986 óta lassan és visszaesésekkel, de vitathatatlanul terjedtek a piacgazdasági viszonyok, míg Kelet-Németország szinte az összeomlásig megtartotta a központi tervutasításos rendszert. Ennek következtében a magyar társadalom tagjai fokozatosan megismerhették a piacgazdaságot és megtanulhattak alkalmazkodni követelményeihez és hatásaihoz. Ezzel összefüggésben lényegesen szélesebb körű volt az egyéni szabadság, kevésbé volt éles az elnyomás, a mindennapi élet politikai és rendőri szabályozása.

Teljesen eltérően ment végbe a rendszerváltozás. Magyarországon a társadalom nagy többségének elégedetlensége és az ebből fakadó politikai nyomás, valamint a

hatalmi elit egyre növekvő részének reformkészsége együttesen hozta létre a rendszer megváltozását. Ezért találó a T. G. Ash (1990) által „kitalált” elnevezés: „refolúti-on”, vagyis részben reform, részben revolúció. Kelet-Németországban a hatalmi elit majdnem az utolsó napokig kitartott mindenféle reform vagy liberalizálás merev elutasításánál, így a rendszer szinte egyik pillanatról a másikra omlott össze a nevezetes magyarországi határnyitás, az ezt követő tömegtüntetések hatására és legfőképpen valószínűleg annak felismerése nyomán, hogy a Szovjetunió vezetése már nem hajlandó szükség esetén katonai erővel biztosítani a rendszer stabilitását. Kelet-Németország rögtön egyesült Nyugat-Németországgal, ezzel szemben Magyarországnak — nem lévén „nyugati” fele — független államként, mondhatnánk, egyedül kellett megvalósítania a rendszerváltozást.

Az egyesülés következtében a keletnémeteket érintő politikai döntéseket az egyesült Németország parlamentje és kormánya hozza, ahol Kelet-Németország képviselte — lakosságának száma alapján — alig több, mint egyötödrész. Az egyesülésnek, a népességszámban sokkal nagyobb és lényegesen gazdagabb Nyugat-Németországgal egy államban való együttélésnek egyik következménye volt az, hogy a keletnémet országrészek igen lényeges gazdasági segítséget kaptak a nyugati országrészekről. A nagyságrend érzékeltetésére idézzük azt az adatot, hogy 1992-ben a szövetségi kormányzat 218 milliárd német márkát juttatott (kelet-németországi adóbevételeken felül) a kelet-németországi közszolgálati (public) szektornak. Ez az egyévi összeg többszöröse a teljes magyar külföldi adósságállománynak. A kelet-németországi magánfogyasztásnak körülbelül egyharmadát a szövetségi költségvetésből, tehát a nyugati forrásokból finanszírozták (OECD 1992).

Ezzel szemben Magyarországon természetesen az országban választott parlament és az összetétele alapján megalakított kormány dönt mindenkor az állampolgárok ügyeiről. Viszont nettó érteken számítva nem érkezett külföldi segély, sőt a korábban felvett kölcsönök adósságszolgálatára lényeges jövedelemkivonással járt. Ezt részben az eladósodás növekedése, részben a külföldi tőke beáramlása ellensúlyozta a fizetési mérlegben, de nem a lakosoknak jutó jövedelemben.

Kelet-Németországban rögtön a rendszerváltozás után zuhanásszerűen — 1990-ben 19 százalékkal, 1991-ben további 31 százalékkal — csökkent a GDP (DIW 1993; Ehrlich—Révész 1992). Ennek egyik lényeges oka az volt, hogy a kelet- és nyugatnémet márka átváltási arányának az előbbire nézve nagyon kedvező megállapítása azzal járt, hogy a keletnémet állami vállalatok nagy része a magas bérszínvonal miatt versenyképtelenné vált a világpiacon, korábbi kelet-európai piacait pedig elvesztette. A kelet-németországi visszaesés (és a világ gazdasági depresszió) következtében 1993-ban az egyesített Németország GDP-je is csökkent (19%-kal), 1994-re azonban már szerény növekedés várható.

Magyarországon a GDP 1993-ban érte el mélypontját, az 1989. évi szintnek körülbelül 80 százalékára esett vissza, a legújabb előrejelzések szerint 1994-ben már nem lényegtelen (talán 3–4%-ot is elérő) növekedés várható.

A keretfeltételek közé tartozik a privatizáció előrehaladása is. Magyarországon 1992 tavaszán a foglalkoztatottak 36 százaléka dolgozott a magánszektorban (Kolos—Sik 1992). Kelet-Németországban ez az arány 29 százalék (Headey—Krause 1993). Magyarországon tehát valamivel gyorsabban ment előre a privatizáció, annak ellenére, hogy az ezzel megbízott Treuhand Kelet-Németországban nagy erőfeszítéseket tett az állami vállalatok eladására, a kezében lévő vállalatoknak ekkorra már 71 százalékát értékesítette, de ezekben a privatizált vállalatokban az összes foglalkoztatottnak csak 23 százaléka dolgozott. A legnagyobb vállalatok privatizálása nagy nehézségekbe ütközött, ugyanakkor a Treuhand csak igen kevés esetben rendelte el az állami tulajdonban maradt veszteséges nagyvállalat teljes leállítását. Magyarországon a csődtörvényt, úgy látszik, sokkal következetesebben alkalmazták.

Végül a keretfeltételek között kell utalni a demográfiai változások igen látványos eltéréseire. A rendszerváltozást követően ugyanis Kelet-Németországban igen erősen visszaesett a házasságkötések gyakorisága (lásd 1. táblázat) és a születések gyakorisága (lásd 2. táblázat), míg Magyarországon a házasságkötési arányszám közepesen, a termékenységi arányszám pedig alig (és csak 1992-ben és 1993-ban) esett vissza. Így az 1990-es években Magyarországon a házasságkötések gyakorisága körülbelül a nyugatnémet szinten állt, a kelet-németországinál sokkal magasabb volt, a termékenység pedig lényegesen magasabb volt, mint Nyugat-Németországban és több mint kétszerese volt a keletnémet termékenységnek, amely az eddig a világon megfigyelt legalacsonyabb szint.

1. táblázat

*Az első házasságkötések korszpecifikus arányszámainak összege**

Ország és nem	1980	1985	1990	1991	1992
Magyarország					
férfi	767	798	770	701	648
nő	986	858	771	704	598
Kelet-Németország					
férfi	789	701	580	280	290
nő	812	739	600	310	290
Nyugat-Németország					
férfi	644	585	600	570	570
nő	656	598	640	620	640

*A mutatószám értelme: ezer férfi, illetve nő közül élete végéig első házasságot kötők aránya az adott évi korszpecifikus első házasságkötési arányszámok érvényesülése esetén.

2. táblázat

A teljes termékenységi arányszám*

Ország és nem	1980	1985	1990	1991	1992	1993
Magyarország	1,91	1,83	1,87	1,87	1,78	1,69
Kelet-Németország	1,94	1,73	1,45	0,97	0,76	} 1,30
Nyugat-Németország	1,45	1,28	1,45	1,42	1,39	

*A mutatószám értelme: az egy nő által élete folyamán szült gyermekek száma az adott évi korszecifikus termékenységi arányszámok érvényesülése esetén.

Nem könnyű megmagyarázni a születések és házasságkötések gyakoriságának drámai visszaesését Kelet-Németországban (Zapf—Mau 1993) és annak hiányát Magyarországon. A kelet-németországi változásoknak három magyarázata lehetséges: 1. igen súlyos gazdasági és társadalmi válság okozta a visszaesést; 2. mindössze arról van szó, hogy a megnehezült gazdasági körülmények között (amelyeket még a gyermekszüléssel kapcsolatos társadalmi jövedelmek egyes fajtáinak megszüntetése is tetézt) a fiatalok későbbre halasztják a házasságkötést és a gyermekvállalást; 3. nem a gazdasági nehézségek, hanem a nyugatnémet minta gyors átvétele (későbbi házasságkötés, későbbi gyermekszülés) okozta az arányszámok átmeneti csökkenését. Bármelyik magyarázatot fogadjuk el, rögtön felmerül a kérdés, hogy miért nem (vagy miért sokkal gyengébben) érvényesültek ugyanezek a hatások Magyarországon.

A jövedelmek változásai

A rendszerváltozás óta a jövedelmek Magyarországon és Kelet-Németországban teljesen eltérően alakultak. Magyarországon a makrostatisztikai adatok szerint az egy főre jutó személyes reáljövedelem 1990-ben 2 százalékkal, 1991-ben újabb 2 százalékkal, 1992-ben 4 százalékkal, 1993-ban 6 százalékkal csökkent. A reálbérindex, amely 1978-beli értékét azóta sohasem érte el, 1992-ben az 1989. évi szint 87 százalékán állt. Az átlagos nyugdíj reálértéke 1992-ben az 1989. évinek 82 százaléka volt.

1992-től 1994-ig, az első és a harmadik panel-vizsgálat közötti időszakban *mind-egyik jövedelmi decilis, tehát a legszegényebektől a legjobbmódúakig mindegyik réteg átlagos reáljövedelme visszaesett*. Társadalmi-foglalkozási rétegenként vizsgálva a jövedelmek alakulását csak a felső vezetők átlagos reáljövedelme nőtt, az értelmiségieké nagyjából változatlan maradt (az átlagos nomináljövedelem az inflációval arányosan emelkedett), az összes többi aktív rétegé és a nyugdíjasoké csökkent (Kolosi—Bedekovics—Szívós 1994).

Egyes személyeknek és családoknak a reáljövedelme természetesen ebben az időszakban is nőtt, ezek azonban meglehetősen csekély kisebbséget alkottak. Kolosi Tamás és Sik Endre (1992) becslése szerint 1991-től 1992-ig a személyek 46 százalékanak egy főre jutó háztartási jövedelme csökkent, 22 százaléké nagyjából változatlan maradt, 32 százaléké nőtt. Mivel 1992 óta az átlagos egy főre jutó reáljövedelem tovább csökkent, feltételezhetjük, hogy a rendszerváltozás előtti helyzetet és az 1994. évi jövedelmi helyzetet összehasonlítva a „vesztesek” aránya még nagyobb és a „nyerteseké” kisebb.

Ezzel szemben *Kelet-Németországban az átlagos egy főre jutó reáljövedelme a rendszerváltozás után emelkedett.* A foglalkoztatottak reálkeresete 1990-ről 1991-re (ami közben a GDP 31%-kal csökkent) 33,6 százalékkal nőtt (DIW 1993). 1992-ben, amikor a GDP Kelet-Németországban becsülhetően 6,8 százalékkal emelkedett, a keresetek 14,7 százalékkal nőttek.

A német egyesüléskor, 1990 júliusában az átlagbér Kelet-Németországban a nyugat-németországinak csupán egyharmadát érte el, 1992 tavaszán azonban már a nyugatnémet átlagbérszint 55 százalékára emelkedett. A reálbér-emelkedés több mint 50 százalék volt. A béremelkedés tehát messze meghaladta a termelékenység emelkedését (Schwarze—Wagner 1993). A bérek gyors emelkedésének oka elsősorban az volt, hogy a munkaadók és a kormányzat nem álltak ellen a szakszervezetek azon követelésének, hogy a kelet- és nyugat-németországi bérszínvonal rövid időn belül kiegyenlítődjék. Az aktív keresős háztartásoknál is gyorsabb jövedelememelkedést értek el a nyugdíjas háztartások: a kétszemélyes nyugdíjas háztartások jövedelme 1992-ben az 1990. évinek 177 százaléka volt, az egyszemélyes nyugdíjas háztartásoké 176 százalék (Berger et al. 1993). A nyugdíjak növekedésének magyarázata az, hogy a német állam a keletnémet nyugdíjigényeket az „egy nyugatnémet márka—egy keletnémet márka” átszámítási kulccsal elismerte. Csak azoknak a háztartásoknak az egy főre jutó reáljövedelme csökkent, amelyeknek egy vagy két tagja munkanélkülivé vált (lásd 3. táblázat).

3. táblázat

A háztartások jövedelmének változásai Kelet-Németországban 1990-től 1992-ig

A jövedelem változása	A háztartások százaléka
Mindkét évben emelkedett	33,4
1990-től 1991-ig emelkedett, 1991-től 1992-ig csökkent	25,7
1990-től 1991-ig csökkent, 1991-től 1992-ig emelkedett	28,1
Mindkét évben csökkent	12,8
Összesen	100,0

Ezért nem lehet azon csodálkozni, hogy a GDP lényeges visszaesése ellenére 1990-től 1992-ig az egy ekvivalens főre számított háztartási jövedelem 16,7 százalékkal emelkedett és a háztartásoknak 65 százaléka jobb jövedelmi helyzetben volt 1992-ben, mint 1990-ben (Headey—Krause—Habich 1993). Ez az általános javulási tendencia akkor is tagadhatatlan, ha figyelembe vesszük, hogy évről évre elég sokan voltak, akiknek jövedelmi helyzete átmenetileg romlott — a munkanélküliség, a csökkentett munkaidő vagy a munkahely-változtatás következtében (lásd 4. táblázat).

4. táblázat

*A kereső munkából való kiesés hatása a háztartás jövedelmére
1990-től 1992-ig Kelet-Németországban**

Foglalkoztatás 1992-ben	Átlagos jövedelem változása, százalékpont	A háztartások százaléka
Mindkét házastárs aktív kereső	+ 25,0	60,1
A háztartásfő aktív kereső, a házastárs nem	– 0,9	21,5
A háztartásfő nem aktív kereső, a házastárs aktív kereső	– 1,1	9,0
Egyik házastárs sem aktív kereső	– 19,9	9,4
Összesen		100,0

*A táblázatban csak azok a háztartások szerepelnek, ahol 1990-ben mindkét házastárs aktív kereső volt és 1992-ben mindketten 65 évesnél fiatalabbak voltak.

A jövedelmek alakulása alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a magyar átalakulásban a gazdasági követelmények domináltak, külső gazdasági segítség hiányában a kormányzat aligha tehetett mást, mint engedte a piaci viszonyok hatásait érvényesülni, ha el akarta kerülni a vágató inflációt. Ezzel szemben Kelet-Németországban a politikai követelmények voltak az elsődlegesek, a német kormányzat — az ország gazdagabb nyugati részéből átszivattyúzott hatalmas jövedelmek segítségével — a társadalom nagy részét megvédte a rendszerváltozás és gazdasági struktúra-változás életszínvonal-csökkentő következményeitől, hogy ezáltal elkerülje a német egyesülés, a demokratikus politikai rendszerre és a piacgazdaságra való áttérés iránti kezdeti nagy és egyöntetű lelkesedés teljes eltűnését, a rendszerváltozás utólagos megkérdőjelezését.

Jövedelemegyenlőtlenség

A fentiekben felsorolt tényezők hatására a jövedelmek egyenlőtlensége is nagyon eltérően alakult.

Az egyenlőtlenség mérése számos módszertani problémát vet fel. Közülük az egyik leglényegesebb a háztartások nagyságának, valamint életkor és gazdasági aktivitás szerinti összetételének figyelembevétele az összes háztartási jövedelem (illetve az összes szükséges háztartási kiadás) értékelésénél. Leegyszerűsítve azt lehet mondani, hogy 1. a háztartás taglétszámának növekedésével méretgazdaságosság jelentkezik, más szóval nagyobb háztartásban bizonyos fix vagy közel fix költségek több személy között oszlanak meg, ezért a nagyobb háztartásban kisebb egy főre jutó jövedelem elégséges valamilyen adott életszínvonal eléréséhez, mint a kisebb háztartásokban; 2. a gyermekek, az idősek és általában az inaktív keresők (nyugdíjasok) szükségletei kisebbek az aktív kereső felnőttekénél. Mindkét említett állítás vitatható. A gyakorlatban a legkülönbébb súlyokat szokták alkalmazni a különböző háztartástagok szükségleteinek figyelembevételére. Ebben a tanulmányban a nagyon egyszerű, de széles körben használt OECD ekvivalencia-skálát használjuk, amelyben a háztartás első (felnőtt) tagja 1,0 súlyt kap, a többi felnőtt 0,7 súlyt, a 18 éven aluli gyermekek 0,5 súlyt (Ringen 1991). Az így súlyozott ekvivalens jövedelmek alapján három egyenlőtlenségi mérőszámot használunk: 1. a háztartásokban élő népesség jövedelem-kvintilisek szerinti megoszlását (lásd 5. táblázat); 2. a decilis hányadost (a 90. és a 10. percentilis átlagjövedelmének a hányadosát); 3. a Gini-együtthatót, amelynek értéke teljes jövedelemegyenlőség esetén 0 és teljes jövedelemegyenlőtlenség esetén 1 (lásd 6. táblázat).

5. táblázat

Az ekvivalens jövedelmek alapján számított kvintilisek részesedése az összes jövedelemből

Kvintilis	Magyarország			Kelet-Németország			Nyugat-Németország
	1991	1992	1993	1990	1991	1992	1992
Legalsó	9,1	9,1	9,3	11,8	11,6	11,4	9,5
2	14,3	14,3	13,6	16,1	16,2	16,4	14,0
3	18,0	18,0	17,1	19,3	19,0	19,2	17,8
4	23,1	22,7	21,6	22,9	22,3	22,6	22,8
Legfelső	35,5	36,0	38,3	29,8	30,4	30,5	35,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

6. táblázat

A jövedelemegyenlőtlenség mérőszámai a rendszerváltozás előtt és után

Időszak, év	Magyarország		Kelet-Németország		Nyugat-Németország ***	
		Decilis hányados *	Gini- együttható	Decilis hányados *	Gini- együttható	Gini- együttható
Rendszerváltozás előtt	1987	2,50 **	0,21 **			
	1990			2,37	0,18	0,27
Rendszerváltozás után	1991	3,27	0,26	2,41	0,19	0,26
	1992	3,30	0,27	2,41	0,19	0,26

* A 90. és a 10. percentilis átlagának hányadosa

** Atkinson—Micklewright 1992. alapján

*** Frick—Wagner 1993. alapján

Az 1990. évi keletnémet adatokat a szocialista rendszerre jellemző adatként kezelve megállapíthatjuk, hogy Kelet-Németországban a rendszerváltozás óta nem nőtt a jövedelmek egyenlőtlensége. Magyarországról nincs ugyanilyen ekvivalenciaskálával kiszámított kvintilis-megoszlási adatunk a rendszerváltozás előtti korszakból. Az egyszerű egy főre jutó jövedelem szerinti megoszlások összehasonlítása azonban egyértelműen mutatja, hogy a jövedelmek egyenlőtlensége már az 1980-as években is nőtt (és nagyobb volt, mint Kelet-Németországban), és ez a növekedés a rendszerváltozás után felgyorsult (Andorka 1994b). 1991 óta az egyenlőtlenség alakulása nem teljesen egyértelmű, drámai további növekedés nem következett be, de az 1993. évi és 1994. évi háztartás-panel vizsgálat jövedelmeinek összehasonlítása arra enged következtetni, hogy a jövedelmek egyenlőtlensége enyhén tovább nőtt (Kolosi—Bede Kovics—Szívós 1994). Azt mindenesetre meg lehet állapítani, hogy Magyarországon a jövedelmek egyenlőtlensége a rendszerváltozás után a Nyugat-Németországban megfigyelt egyenlőtlenséghez hasonlóvá vált, esetleg annál kissé nagyobb. A háztartás-panel adatfelvételek alapján levonható ezen következtetés figyelemreméltó voltára hangsúlyozottan fel kívánjuk hívni a figyelmet. Sarkítottan fogalmazva: a *jövedelmek egyenlőtlensége vonatkozásában nem Kelet-Németország vált Nyugat-Németországhoz hasonlóvá*, amely pedig az utóbbival egyesült, *hanem Magyarország*, amely pedig önálló fejlődési utat volt kénytelen járni.

Az, hogy Kelet-Németországban a nettó jövedelmek egyenlőtlensége nem nőtt a rendszerváltozás óta, a németországi adórendszernek és jóléti támogatási rendszernek, illetve azok Kelet-Németországra való alkalmazásának a következménye. Kelet-Németországból rendelkezünk nettó és *bruttó* jövedelmi adatokkal. Ezek azt mutatják, hogy 1990-től 1992-ig a bruttó jövedelmek egyenlőtlensége lényegesen nőtt, a nettó jövedelmeké azonban közel változatlan maradt, vagyis az úgynevezett

redistribúciós hatás erősödött (Headey—Krause 1993; Headey—Krause—Habich 1993; Hauser—Ott-Wagner 1993).

Egészen különleges módszertani nehézségeket okoz a szegénység kiterjedésének összehasonlítása két vagy három országban (Krause 1993). Ha valamilyen abszolút szegénységi küszöböt fogadunk el, amely mind a három országban érvényes, akkor nyilvánvalóan a leggazdagabb Nyugat-Németországban sokkal alacsonyabb lesz az ezen létminimum alatt élők aránya, mint Kelet-Németországban, viszont Magyarországon lényegesen nagyobb lesz, mint Kelet-Németországban. Továbbá Kelet-Németországban csökkenne a szegények megállapított aránya, mivel az átlagjövedelem emelkedett és az egyenlőtlenség alig változott, Magyarországon viszont lényegesen nőne a szegények aránya, mert az átlagjövedelem csökkent és az egyenlőtlenség nőtt. A Magyar Háztartás Panel adatfelvételek alapján azt a becslést lehet megfogalmazni, hogy a KSH által számított létminimumnál kisebb egy főre jutó jövedelemből megélni kényszerülők aránya az 1980-as évekbeni 10 százalékról 1994-re 30–35 százalékra nőtt (Kolosi—Bedekovics—Szívós 1994).

Ha viszont valamilyen relatív szegénységi küszöböt veszünk alapul, például az ekvivalens jövedelem átlagának 50 százalékát, akkor 1992-ben Kelet-Németországban 5,9 százalék, Magyarországon 11,7, és Nyugat-Németországban 10,1 százalék volt az ezen határ alatt élők aránya, tehát Kelet-Németországban sokkal kevesebb a szegény, mint Magyarországon és Nyugat-Németországban, az utóbbi kettő közül is Magyarországon nagyobb az arányuk. Akármelyik szegénységi kritériumot alkalmazzuk, mindenképpen azt a máskülönben is nyilvánvaló következtetést vonhatjuk le, hogy *Magyarországon több a szegény és erősen nőtt a szegénység*, tehát a magyar társadalomnak nagyobb része van nehéz anyagi helyzetben a rendszerváltozás óta eltelt években.

Ugyanakkor a fenti relatív szegénységi küszöb alkalmazásával összehasonlítottuk a „szegénységi mobilitást”, vagyis a szegénységből való kilépést és oda való le-süllyedést 1991 és 1992 között. Magyarországon nagyobb a mobilitás, tehát többen emelkedtek ki és többen süllyedtek le a szegénységbe, mint Kelet-Németországban (Spéder 1994). Nagyon leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy Magyarországon kevésbé tartós a szegénység.

Foglalkoztatottság, munkanélküliség

A rendszerváltozás után Magyarországon erősen megnőtt a korábban majdnem teljesen ismeretlen munkanélküliség. A nemzetközi statisztikai kritériumok szerint számított munkanélküliségi arányszám 1993-ban 13,2 százalékkal tetőzött. Azóta a növekedés megállt, sőt kisebb csökkenés is bekövetkezett. 1994 első negyedében a munkanélküliségi arányszám 10,9 százalék volt.

A foglalkoztatottság csökkenése ennél lényegesen nagyobb mértékű volt, és 1994-ben is folytatódni látszott. A foglalkoztatottak számát ugyanis nemcsak a mun-

kanélküliség csökkentette, hanem az inaktív keresők, elsősorban nyugdíjasok számának lényeges növekedése és az eltartottak számának kisebb növekedése is.

A háztartáspanel-felvételekben megkérdezett 16 éves és idősebb népességen belül 1992-ben 4,46 százalék, 1994-ben 43,5 százalék volt foglalkoztatott kereső. A nyugdíjasok aránya 34,7 százalékról 38,3 százalékra, a gyermekgondozási segélyen és díjon lévőké 3,7-ről 4,0 százalékra, az eltartottaké 9,3-ről 10,0 százalékra nőtt. A munkanélküliek aránya 1992-ben 5,7 százalék volt, 1993-ra 7,2 százalékra nőtt, 1994-ben azonban 5,2 százalékra visszaesett. Ennek ellenére azt lehet mondani, hogy a munkanélküliség nem alakult olyan kedvezőtlenül, mint azt várni lehetett volna, ugyanis 1993 elején nem volt indokolatlan az az aggodalom, hogy a munkanélküliségi arány „spanyol” méretűre, vagyis 20 százalék fölé emelkedhet.

Ebből a szempontból kedvezőtlenebbül alakult a helyzet Kelet-Németországban. A nemzetközi kritériumok szerint számított munkanélküliségi arány 1992-ben 14,7 százalékot ért el, tehát valamivel magasabb volt, mint Magyarországon a csúcsponton. Ugyanakkor a foglalkoztatottság nem csökkent olyan mértékben, mint Magyarországon. A két ország háztartáspanel-felvételeiből számított összehasonlítható adatok szerint 1992-ben a 16–64 éves korú népességnek 58,7 százaléka volt foglalkoztatott Magyarországon és 66,0 százaléka Kelet-Németországban. Ennek okát abban kereshetjük, hogy a német kormányzat többfajta támogatással ösztönözte a munkaadókat a foglalkoztatás fenntartására, továbbá széles körben biztosított lehetőséget átképzésre és rövidített munkaidőre.

Tehát a foglalkoztatottság alakulása is arra enged következtetni, hogy a magyar átalakulásban a gazdasági követelmények sokkal erősebben érvényesültek, mint Kelet-Németországban.

Elégedetlenség, szorongás, anómia

A Magyar Háztartás Panel vizsgálat három első hullámának kérdőíveiben átvettünk olyan „szubjektív” jellegű kérdéseket, amelyek részben a német háztartás-panel adatfelvételek, részben a német jólétfelvételek kérdőívein szerepeltek (Statistisches Bundesamt 1992). Ezeknek az alapján összehasonlíthatjuk, hogy mit örökölt a két korábban szocialista rendszerű ország az elmúlt évtizedekből, és hogyan hatottak a rendszerváltozás kísérőjelenségei Magyarország és Kelet-Németország lakosságának „közérzetére” és hogyan viszonyulnak ezek a jelenségek az elmúlt évtizedekben piaccgazdasági és demokratikus úton haladó Nyugat-Németországban megfigyeltékhez.

Az életkörülmények különféle dimenzióival való elégedettséget 11-fokozatú skálán mértük, ezen a 0-tól (teljesen elégedetlen) 10-ig (teljesen elégedett) terjedő skálán kellett a megkérdezettnek önmagát elhelyezni. Itt csak hat kiválasztott dimenzióval való elégedettséget elemeztünk. A „keresztmetszeti” összehasonlítás azt mutatja, hogy az egyéni életkörülmények anyagi összetevőivel való *elégedetlenség nagyobb*

Magyarországon, mint Kelet-Németországban, és nagyobb Kelet-Németországban, mint Nyugat-Németországban (lásd 7. táblázat). A jövedelemmel és az anyagi helyzettel való elégedettség tehát a tényleges helyzetet látszik tükrözni (Landua—Spellerberg—Habich 1991; Landua 1992; 1993).

7. táblázat
Elégedettség

Az elégedettség dimenziói	Átlagos elégedettség							
	Magyarország			Kelet-Németország				Nyugat-Németország
	1992	1993	1994	1990	1991	1992	1993	1993
Saját életének eddig alakulása	5,8	5,5	6,6	6,0	6,1	4,9	6,9	7,9
Életszínvonal	4,6	4,5	4,9	6,3	5,9	5,8	6,3	7,5
Háztartási jövedelme	3,6	3,7	4,0	5,6	4,7	4,9	5,8	7,1
Közbiztonság	.	5,1	3,4	.	.	.	3,6	5,0
Az állampolgároknak a politikai döntésekbe való beeszközlési lehetősége	.	3,8	.	.	.	.	4,5	5,2
A természeti környezet állapota	.	5,0	.	.	.	.	4,8	4,8

*0-tól 10-ig terjedő skálán mérve (0 = nagyon elégedetlen, 10 = nagyon elégedett).

Ha az elégedettség időbeli alakulását vizsgáljuk Magyarországon és Kelet-Németországban, akkor a tényleges helyzet és a vele való elégedetlenség közötti korreláció kevésbé erősnek tűnik. Magyarországon, ahol a „kemény” adatok 1994-ig romlást mutattak, 1992-ről 1993-ra már alig nőtt az elégedetlenség, 1994-re pedig egyértelműen csökkent. Kelet-Németországban, ahol — mint fent láttuk — a jövedelmi helyzet a rendszerváltozás után javult, az elégedetlenség 1992-ig nőtt, azután csökkenni kezdett (Noll 1994). Szükségképpen le kell vonnunk azt a következtetést, hogy az elégedettség alakulása nem csak a jövedelmek, az életszínvonal, az életkörülmények tényleges alakulásától függ. Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy az elégedettségre vonatkozó információkat elhanyagolhatjuk, mert — bármekkora is bennük a szubjektív elem — nagyon is valóságos társadalmi tényeket fejeznek ki.

Az öt évvel korábbi és az összeíráskori háztartási jövedelmi helyzetre vonatkozó vélemények (lásd 8. táblázat) az elégedettségi adatoknál is szemléletesebben mutatják, hogyan ítélte meg a társadalom a rendszerváltozás óta történt jövedelmi változásokat. Míg Magyarországon túlnyomó többségben vannak azok, akik 1994. évi helyzetüket rosszabbnak ítélték, mint a rendszerváltozás előtti helyzetüket, Kelet-Németországban, megfordítva, azok vannak nagy többségben, akik javulásról számoltak be. Érdekes, hogy Nyugat-Németországban kis többségben vannak azok, akik javu-

lást láttak, azokkal szemben, akik romlást észleltek, és mindkét szocialista országnál többen vannak azok, akik körülbelül egyformának látták 1988. évi és 1993. évi jövedelmi helyzetüket. Noha tudjuk, hogy egyéni szinten a jövedelmi helyzet tényleges változása és annak szubjektív megítélése némelykor erősen eltér, mégis az összes megkérdezettekre vonatkozó arányszámok jól látszanak tükrözni a társadalmi méretekben végbement változásokat.

8. táblázat

Az összeíráskori és az öt évvel korábbi háztartási jövedelmi helyzet szubjektív összehasonlítása, 1993 (százalékarányok)

Az összeíráskori jövedelmi helyzet az öt évvel korábbihoz viszonyítva	Magyarország	Kelet-Németország	Nyugat-Németország
Jobb	7	61	33
Körülbelül egyforma	16	21	34
Rosszabb	77	18	22

Visszatérve az elégedettségre vonatkozó adatokhoz (7. táblázat) a társadalmi és politikai élet egyes dimenzióival való elégedettség terén már korántsem mutatkozik meg az egyértelmű rangsorrend, mint az egyéni anyagi életkörülmények terén. A közbiztonsággal való elégedetlenség ugyanis nagyobb fokú Kelet-Németországban, mint a másik két országban, a természeti környezet állapotával való elégedetlenség pedig Magyarországon valamivel kisebb, mint a két Németországban. Az állampolgároknak a politikai döntésekbe való beleszólási lehetőségeivel, vagyis többé-kevésbé a demokrácia működésével viszont Magyarországon sokkal elégedetlenebbek, mint Kelet-Németországban, és Nyugat-Németországban is elégedettebbek, mint Kelet-Németországban. Érdemes hozzátenni, hogy Magyarországon 1993-an az ország gazdasági helyzetével való elégedetlenség különösen nagy volt (az átlagos elégedettség szintje 2,3). (Ilyen kérdést a német adatfelvételek alkalmával nem tettek fel.)

Levonhatjuk tehát azt a következtetést, hogy a gazdasági követelmények által vezérelt átmenet Magyarországon nemcsak az egyéni jövedelmi helyzet alakulásával, hanem az ország gazdasági helyzetével és a demokratikus intézmények működésével szemben is igen nagy elégedetlenséget hozott létre, nagyobb, mint a politikai követelmények vezérelte átmenet Kelet-Németországban, és sokkal nagyobb, mint amilyent a nagyjából stabil körülmények között fejlődő Nyugat-Németországban figyeltek meg.

A korábbi nyugatnémet jóléti adatfelvételekben (Glatzer—Zapf 1984) szerepeltek a lelki problémákra, szorongásokra, valamint az anómia különböző tüneteire vonatkozó kérdések. Hasonló, de nem azonosan megfogalmazott kérdések szerepeltek

egyed, 1978 óta végzett magyar adatfelvételekben is, ezek eredményei alapján fogalmaztuk meg azt a hipotézist, hogy Magyarországon a szocialista korszakban igen súlyos anómia és elidegenedés alakult ki, és hogy ennek a válságnak döntő szerepe lehetett a rendszer összeomlásában (Andorka 1992; 1994a). E hipotézis további ellenőrzése és a rendszerváltozás óta végbement változások nyomon követése is indokolta azt, hogy a német kérdőívek erre vonatkozó kérdéseit átvettük a Magyar Háztartás Panel egyes kérdőíveiben. Az 1993. évi magyar és német adatok összehasonlítása nagyjából, de nem minden részletében igazolja a fenti hipotézist. A lelki problémák, szorongások elterjedtségét vizsgáló négy kérdés közül három azt mutatta, hogy Magyarországon a legrosszabb és Nyugat-Németországban a legkedvezőbb a helyzet, a negyedik kérdésre (szorongásaitól nem tud megszabadulni) adott válaszok azonban nem ezt a sorrendet jelzik (9. táblázat). Az öt „anómia-kérdés” közül kettő — a mindennapos életben való eligazodás képtelensége, a jövőbe vetett bizalom — a magyar társadalomban mutatja a legelterjedtebbnek az anómiát, viszont a magányosság érzése tekintetében nincsenek nagy különbségek, a végzett munkát lényegesen kevesebb foglalkoztatott magyar állampolgár találta örömnélkülinek, végül Magyarországon lényegesen kevesebben állították, hogy gondjaikat nem tudják enyhíteni.

9. táblázat

A szorongás és az anómia tünetei, 1993

Tünet	Magyarország	Kelet-Németország	Nyugat-Németország
	százalék		
<i>Szorongás</i>			
Gyakran kimerült, letört	61	43	39
Félelmeitől, szorongásaitól nem tud megszabadulni	20	26	17
Állandóan izgatott, ideges	31	14	10
Többnyire úgy érzi, nincs szerencséje, levert	57	16	10
<i>Anómia</i>			
Magányos	12	16	13
Alig tud eligazodni az élet dolgaiban	31	14	10
A munkában nem lel örömet	6	17	11
Gondjai többségén alig tud enyhíteni	16	86	74
Bíz a jövőjében	36	54	57

Idősoros adatok hiányában nehéz megmondani, hogyan alakultak ezek a jelenségek a rendszerváltozás óta. A fent már említett — a németekkel nem teljesen összehasonlítható — korábbi magyarországi adatok mindenesetre arra engednek követke-

tetni, hogy a válság az ötvenes évektől a rendszerváltozásig folyamatosan súlyosbodott, viszont 1990 óta csak kisebb és különböző irányú változásokat lehet felfedezni (Andorka 1994c). Ezért azt a hipotetikus következtetést lehet megfogalmazni, hogy a lelki problémák, az anómia és az elidegenedés (az utóbbi fogalmat a német felvételek elemzői nem használták) terén tapasztalható válság az előző gazdasági-társadalmi-politikai rendszer öröksége, és ez a válság valóban súlyosabbnak látszik a magyar társadalomban, mint a keletnémet társadalomban. Azt gondoljuk azonban, hogy ezt a válságot nem lenne helyes elhanyagolni, amikor az átmenet nehézségeivel és a kilábalás perspektíváival foglalkozunk.

A piacgazdaság és a demokrácia legitimációja

Befejezésül arra a kérdésre keresünk választ a rendelkezésre álló adatfelvételek alapján, hogy a gazdasági követelmények vezérelte átmenet Magyarországon, illetve a vele járó jövedelemcsökkenés, életszínvonal-süllyedés, elégedetlenség, továbbá az anómia- és elidegenedés terén mutatkozó válság (amely, mint hangsúlyoztuk, a szocialista rendszer évtizedeiben alakult ki, de jelenleg is tart) mennyire veszélyezteti a piacgazdaság és a politikai demokrácia támogatottságát, legitimációját.

A háztartáspanel-felvételekben ezt a kérdéskört nem vagy csak elenyésző mértékben próbáltuk vizsgálni. Ezért ebben az alfejezetben más adatforrásokra, a volt szocialista országokban végzett New Democracies Barometer felvételekre (Rose—Haerpfer 1992; 1993; 1994) és a hozzájuk hasonló kelet-németországi Ökopol felvételekre (Seifert—Rose 1994; Seifert 1994; Habich—Seifert 1994) támaszkodunk.

Ezekben a felvételekben a megkérdezettektől azt kérték, hogy értékeljék a jelenlegi (1993. évi) gazdasági és politikai rendszert, az öt évvel korábbi, vagyis a szocialista és az öt év múlva várható gazdasági és politikai rendszert egy +100-tól (nagyon pozitív) –100-ig (nagyon negatív) terjedő skálán (Kelet-Németországban +10-től –10-ig terjedő skálán). Magyarország azon kevés ország közé tartozott, ahol a szocialista rendszer megítélése meglehetősen pozitív (átlag +40 körül) volt, a jelenlegi gazdasági rendszert erősen negatívan értékelték (átlag –20 körül), a jövő gazdasági rendszer megítélése pedig pozitív ugyan (+20 körül), de kevésbé pozitív, mint az öt évvel korábbi rendszeré. Kelet-Németországban a régi rendszer megítélése negatív, a jelenlegi közepesen pozitív, a jövő pedig lényegesen pozitívabb, mint a jelenlegi, és pozitívabb, mint a magyar állampolgárok véleménye az öt év múlva várható gazdasági rendszerről.

A politikai rendszert illetően a magyarok véleménye a szocialista rendszerről mérsékeltén pozitív (+20 körül), a jelenlegi kissé negatív (–10 körül), a jövő pedig körülbelül ugyanolyan, mint a szocialista politikai rendszeré. Kelet-Németországban a szocialista politikai rendszer megítélése enyhén negatív, a jelenlegi átlagosan a zérus körül helyezkedik el a használt skálán, a jövő pedig enyhén pozitív (Zapf

1994b), de kevésbé pozitív, mint a magyarok véleménye az öt év múlva várható politikai rendszerről. Ezek az adatok mindenesetre arra engednek következtetni, hogy a magyar társadalomban a rendszerváltozás után létrejött gazdasági rendszer és politikai rendszer megítélése meglehetősen negatív, bár a jövőt illetően bizonyos optimizmus figyelhető meg. Ebből azt a következtetést lehetne levonni, hogy a gazdasági követelmények vezérelte átmenet okozta nehézségek súlyosan aláásták a piacgazdaság és a demokrácia legitimációját.

Ennek a következtetésnek azonban ellentmondanak a megkérdezettek véleményei a piacgazdaság és a demokrácia alapvető sajátosságairól, intézményeiről (lásd 10. táblázat).

10. táblázat

*A piacgazdaság és a demokrácia támogatása, 1993
(Az egyetértők százalékos arányai)*

Kijelentés a piacgazdaságról és a demokráciáról	Magyarország	Kelet-Németország	Nyugat-Németország
Az emberek bére az egyéni teljesítménytől függjön	69	58	66
A legjobb, ha a vállalatokat magánvállalkozók vezetik	76	90	86
Helyeselné, ha a parlamentet felfüggesztenék és a pártokat betiltanák	25	21	13

Magyarországon, ugyanúgy, mint Kelet- és Nyugat-Németországban, a megkérdezettek többségének az volt a véleménye, hogy a jövedelmek, bérek az egyéni teljesítménytől függenek (szemben azzal az ellentétes állítással, hogy a jövedelmek legyenek egyenlőbbek), a vállalatokat magánvállalkozók irányítsák (szemben az állammal). Továbbá Magyarországon csak 25 százalék helyeselné, hogy a parlamentet felfüggeszessék és a pártokat betiltsák, tehát hogy visszatérjünk valamilyen autoritárius vagy totalitárius politikai rendszerhez. A tekintélyuralom hívei valamivel kevesebben vannak Kelet-Németországban és csak feleannyian Nyugat-Németországban. Úgy látszik tehát, hogy Magyarországon a rendszerváltozás óta tapasztalt minden gazdasági és egyéb nehézség ellenére a társadalom nagy többsége a piacgazdaság és a demokrácia híve maradt. A jelenlegi gazdasági és politikai helyzet igen negatív megítélését tehát nem értelmezhetjük a piacgazdaság és a demokrácia legitimációjának megrendüléseként.

Következtetések

Mielőtt a bemutatott összehasonlító adatok alapján következtetéseinket megfogalmaznánk, emlékeztetnünk kell az adatokkal kapcsolatos problémákra. Már maguk a „kemény” jövedelmi adatok pontossága is kétségeket ébreszthet. Semmilyen lakossági megkérdezésen alapuló jövedelemvizsgálat nem tud teljesen pontos képet adni a jövedelmi viszonyokról, mert a jövedelmek bevallása részben szándékosan, részben szándékolatlanul (a megkérdezettek nem emlékeznek minden jövedelmükre) pontatlan. Még több kétség merülhet fel a „puha” elégedettségi, a lelki problémákra, véleményekre vonatkozó közlésekkel szemben, különösképpen, ha azokat nemzetközileg össze akarjuk hasonlítani. Nemcsak az okoz problémát, hogy az ilyen kérdéseket sohasem lehet teljesen pontosan lefordítani, hanem az is, hogy különböző kultúrákban más-más minták uralkodnak a tekintetben, hogy mit „illik” mondani például arról, hogy „többnyire úgy érzem, nincs szerencsém”. Ez mindenképpen óvatosságra int következtetéseink levonásában. Mégsem gondoljuk azonban, hogy adataink alapján semmit sem tudunk mondani a Magyarországon és Kelet-Németországban a rendszerváltozás óta bekövetkezett változásokról.

A tanulmány elején megfogalmazott kérdésre azt a választ látjuk megfogalmazhatónak, hogy *a magyarországi fejlődés közelebb áll a gazdasági követelmények által uralt scenárióhoz, míg a kelet-németországi a politikai követelmények által uralt scenárióhoz.* Ez a megállapításunk korántsem triviális, hiszen a rendszerváltozás idején inkább az ellenkezőjére lehetett számítani, és a felületes szemlélő talán ma is hajlamos következtetésünk ellenkezőjét feltételezni. Magyarországon a régi és az új politikai elit közötti tárgyalás és megegyezés nem lényegtelen szerepet játszott a rendszerváltozás megvalósításában, a régi elit nem jelentéktelen része megőrizte pozícióját a politikai, vagy gazdasági, vagy kulturális elit csúcsai közelében, közreműködött a rendszerváltozás lebonyolításában, továbbá az 1990 tavaszán alakított koalíciós kormány programja is a graduális átmenethez látszott közelebb lenni, mint a sokk-terápiához. Ezzel szemben Kelet-Németországban a szocialista rendszer egyik napról a másikra összeomlott, a régi politikai elitet majdnem teljesen felváltotta egy új — jelentős részben Nyugat-Németországból jött — elit, és a kereszténydemokrata-liberális össznémet koalíciós kormány programja az egy csapásra végrehajtott átmenet keresztülvitelére engedett következtetni.

A magyar és a keletnémet út eltéréseit többféleképpen lehet értelmezni. Heady és Krause (1993) első elemzése azt a következtetést vonta le, hogy Magyarországon „a politikusok bátor és kockázatos utat választottak. Azt remélik, hogy a jelenlegi gazdasági sokkok rövidek és hevesek lesznek, de az új politikai-gazdasági rendszer túl fogja élni a sokkokat és középtávon az eredmény gazdasági prosperitás és a rendszer legitimitációja lesz”. Ezzel szemben Kelet-Németországban a kormány „a rövid távú politikai támogatást esetleg a középtávú prosperitás veszélyeztetése árán vásárolja meg. És ha a nyugati prosperitás elérésének reménye eltűnik, a rendszer legitimitása megrendülhet”.

Egy másik, a valóságot talán jobban megközelítő értelmezés szerint *Magyarországnak nem volt más útja*. Hiába próbálta volna a kormány az átalakulás lassításával a jövedelemcsökkenést és a munkanélküliség növekedését fékezni, a rendelkezésre álló — elsősorban külföldi — anyagi támogatás hiányában a lassítás csak fokozta volna a társadalmat sújtó gazdasági válságot. Ezért kénytelen volt a kormány népszerűségét megszüntető és még a rendszerváltozás legitimitációját is veszélyeztető stratégiát alkalmazni. Ezzel szemben a német kormány megengedhette magának, hogy politikai támogatottságának fenntartása érdekében ne csak letompítsa, hanem több mint ellensúlyozza a gazdasági átalakulás jövedelemcsökkentő hatásait. Szeretnénk hangsúlyozni, hogy ez az értelmezés még rejtett értékítéletet sem tartalmaz. A volt szocialista országokban a kormányok nehéz választás előtt állnak: mind a gazdasági prosperitást, mind a rendszer legitimitációját biztosítaniuk kellene, de a két cél némelykor ellentétes rövid távú lépéseket követel.

A gazdasági követelmények által vezérelt magyarországi scenárió kiinduló hipotézisünknek megfelelően nagyobb elégedetlenséghez vezetett a jövedelem és az életszínvonal alakulását illetően, mint Kelet-Németországban a politikai követelmények által vezérelt scenárió. Adataink alapján azonban *nem lehet azt állítani, hogy a nagyobb elégedetlenség Magyarországon a piacgazdaság és a demokratikus politikai rendszer delegitimációjához vezetett volna*. Legalábbis nem látunk alapot arra következtetni, hogy Magyarországon nagyobb fokú ezek delegitimációja, mint Kelet-Németországban. Ebből a szempontból figyelemreméltó, hogy az „öt év múlva várható” gazdasági rendszer megítélése Kelet-Németországban valamivel pozitívabb, mint Magyarországon, az „öt év múlva várható” politikai rendszer azonban Magyarországon pozitívabb.

Természetesen nem vállalkozhatunk arra, hogy megjósoljuk, hova fog középtávon vezetni a kétféle stratégia, scenárió. Ennek elemzése majd a 10–15 év múlva végzett adatfelvételek alapján válik lehetővé.

Magasabb elméleti általánosítási szintre emelkedve azt a következtetést vonhatjuk le, hogy egyet kell értenünk W. Zapffal (1994a): illúzió volt azt hinnünk 1989–1990-ben, hogy az európai vagy akárcsak a kelet-közép-európai országok fejlődési iránya és útja eldöntött kérdés, a modern piacgazdaság, demokrácia, jóléti társadalom, tömegfogyasztás irányában fognak gyors ütemben előrelépni a következő néhány évben. Nemcsak sikeres modernizáció, hanem a modernizáció összeomlása is reális alternatíva. Nemcsak fejlődés, hanem stagnálás, sőt regerszió is lehetséges számukra. Alternatív fejlődési utak állnak előttük, nincs olyan történeti determináció, amely szükségképpen vezetné őket a modernizáció, vagy a stagnálás, vagy a gazdasági hanyatlás és az autoriter politikai rendszerbe való visszatérés felé. Nagyon szemléletes az a hasonlat, hogy keresztút előtt állnak, és a mai fejlemények, politikai döntések, anélkül, hogy távolabbi következményeiket látnánk, meghatározhatják, hogy közép- és hosszú távon melyik alternatív fejlődési útra fognak lépni.

Hivatkozások

- Andorka Rudolf 1992. Társadalmi változások és társadalmi problémák, 1940–1990. *Statistikai Szemle*, (Vol. 70). 4–5, 301–324.
- 1994a Social Changes and Social Problems in Hungary: since the 1930s: Economic, Social and Political Causes of the Demise of State Socialism. In: A. B. Seligman (ed.) *The Transition from State Socialism in Eastern Europe: The Case of Hungary. Comparative Social Research*, Vol. 14, 49–96.
- 1994b *Magyarország a társadalmi jelzőszámok idősorainak tükrében*. In: Andorka Rudolf—Kolosi Tamás—Vukovich György (szerk.) *Társadalmi riport 1994*, Budapest: TÁRKI, 11–33.
- 1994c Elégedetlenség, elidegenedés, anómia. In: Tóth István György (szerk.) 1994, 83–90.
- Ash, T. G. 1990. *The Magic Lantern*. New York: Random House
- Atkinsori, A. B.—J. Micklewright 1992. *Economic Transformation in Eastern-Europe and the Distribution of Income*. Cambridge: Cambridge University Press
- Berger, H.—W. Hinrichs—E. Priller—A. Schultz 1993. Veränderungen der Struktur und der sozialen Lage Ostdeutscher Haushalte nach 1990. *WZB Arbeitsgruppe Sozialberichterstattung papers*, 30–105.
- Brzezinski, Z. 1988. A Year in the Life of Glasnost. London: *Centre for Policy Studies*, 94.
- 1992. The Cold War and its Aftermath. *Foreign Affairs*, Autumn. (Magyarul: A hidegháború és következményei. MTI Cikkek a nemzetközi sajtóból 1992. dec. 3. 2–10.)
- DIW 1993. Die Lage der Weltwirtschaft und der deutschen Wirtschaft in Frühjahr 1993. *Wochenbericht*, 18–19, 237–245.
- Duncan, G. J. 1984. *Years of Poverty, Years of Plenty*. Ann Arbor: Institute for Social Research
- Ehrlich Éva 1991. *Országok versenye 1937–1986*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
- Ehrlich Éva—Révész Gábor 1992. *Válságos gazdaság, bizonytalan megújulás Kelet-Közép-Európában*. Budapest: MTA Világgazdasági Kutató Intézet.
- Frick, J.—G. G. Wagner 1993. Inequality by Means of Different Income Concepts. *DIW Discussion Paper*
- Glatzer, W.—W. Zapf (hrsg.) 1984. *Lebensqualität in der Bundesrepublik*. Frankfurt: Campus
- Habich, R.—W. Seifert 1994. *East Germany and Eastern Europe*. Előadás a 13. Szociológiai Világkongresszuson. Bielefeld
- Manefeld, U. 1987. *Das Sozio-ökonomische Panel. Grundlagen und Konzeption*. Frankfurt: Campus
- Hauser, R.—J. Frick—K. Müller—G. G. Wagner 1993. Inequality in Income and Satisfaction — a Comparison of East- and West-Germans before and after Unification. *DIW Discussion Paper*, 86.
- Hauser, R.—U. Hochmuth—J. Schwarze (hrsg.) 1994. *Mikroanalytische Grundlagen der Gesellschaftspolitik*. Band 1. *Ausgewählte Probleme und Lösungsansätze*. Berlin: Akademie Verlag
- Hauser, R.—N. Ott—G. G. Wagner (hrsg.) 1994. *Mikroanalytische Grundlagen der Gesellschaftspolitik*. Band 2. *Sonderforschungsbereiche*. Berlin: Akademie Verlag
- Headey, B.—P. Krause 1993. *Economic and Political Imperatives in System Transformation: Hungary and East-Germany 1990–1992*. Kézirat
- Headey, B.—P. Krause—R. Habich 1993. East-Germany. Income, Inequality, and the Impact of Redistributive Government. *DIW Discussion Paper*, 72.
- Kolosi Tamás—Sik Endre 1992. Munkaerőpiac és jövedelmek. In: Sik—Tóth (szerk.) 1992, 8–24.
- Kolosi Tamás—Bedekovics István—Szívós Péter 1994. *Munkaerőpiac és jövedelmek*. In: Tóth (szerk.) 1994, 7–15.
- Krause, P. 1993. *Einkommensarmut im Vereinigten Deutschland*. *DIW Diskussionpapier*, 09.

- Krupp, H.-J.—J. Schupp (hrsg.) 1987. *Lebenslagen im Wandel: Daten 1987*. Frankfurt: Campus
- Landua, D. 1992. Das Jahr danach. *WZB Arbeitsgruppe Sozialberichterstattung papers*, 92–102.
- 1993. Stabilisierung trotz Differenzierung? Sozialstrukturelle Entwicklungen und wahrgenommene Lebensqualität in Ostdeutschland 1990–1992. *WZB Arbeitsgruppe Sozialberichterstattung papers*, 93–107.
- Landua, D.—A. Spellerberg—R. Habich 1991. Der lange Weg zur Einheit — Unterschiedliche Lebensqualität in den „alten“ und „neuen“ Bundesländern. *WZB Arbeitsgruppe Sozialberichterstattung papers*, 91–101.
- Noll, H.-H. 1994. Steigende Zufriedenheit in Ostdeutschland, sinkende Zufriedenheit in Westdeutschland. *Informationsdienst Soziale Indikatoren*, 11, 1–7.
- OECD 1992. *Economic Survey: Germany*. Paris: OECD
- Rendtel, U.—G. G. Wagner (hrsg.) 1991. Einkommensdynamik in Deutschland seit 1984. Frankfurt: Campus
- Ringen, S. 1991. Households, Standard of Living and Inequality. *The Review of Income and Wealth*, (Vol. 37), 1–13.
- Rose, R.—Ch. Haerpfer 1992. New Democracies between State and Market. *Studies in Public Policy*, 204. Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde
- — 1993. Adapting to Transformation in Eastern Europe: New Democracies Barometer — II. *Studies in Public Policy*, 212. Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde
- Schwarze, J.—G. G. Wagner 1993. Earning Dynamics in the East-German Transition Process. *DIW Diskussionspapier*, 08.
- Seifert, W. 1993. East Germany and Eastern Europe Compared. *Studies in Public Policy*, 233. Centre for the Study of Public Policy, University of Strathclyde
- Seifert, W.—R. Rose 1994. Lebensbedingungen und politische Einstellungen im Transformationsprozess — Ostdeutschland und Osteuropa im Vergleich. *WZB Arbeitsgruppe Sozialberichterstattung papers*, 94–104.
- Sik Endre—Tóth István György (szerk.) 1992. *Jelentés a Magyar Háztartás Panel I. hullámának eredményeiről*. Budapest: BKE Szociológiai Tanszék — TÁRKI
- — 1993. *Egy év után. Jelentés a Magyar Háztartás Panel II. hullámának eredményeiről*. Budapest: BKE Szociológiai Tanszék — TÁRKI
- Spéder Zsolt 1994. *Some Aspects of the Social Transition Processes in Hungary and East-Germany — Income Inequality and Poverty*. Kézirat.
- Statistisches Bundesamt 1992. *Datenreport 1992*. Bonn: Bundeszentrale für politische Bildung
- Tóth István György (szerk.) 1994. *Társadalmi átalakulás 1992–1994. Jelentés a Magyar Háztartás Panel hullámának eredményeiről*. Budapest: BKE Szociológiai Tanszék — TÁRKI
- Zapf, W. 1994a. *Alternative paths of societal development*. Előadás a 13. Szociológiai Világkongresszuson. Bielefeld
- 1994b. Einige Materialien zur Gesellschaft und Demokratie im vereinten Deutschland. In: Preisert, H.—W. Zapf (hrsg.) *Gesellschaft, Demokratie und Lebenschancen*. Festschrift für Ralf Dahrendorf. Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 291–312.
- Zapf, W.—S. Mau 1993. Eine demographische Revolution in Ostdeutschland? Dramatischer Rückgang von Geburten, Eheschließungen und Scheidungen. *Informationsdienst Soziale Indikatoren*, 10, 1–5.